

Andrzej Kadłuczka*

Wieś i miasteczko polskie w Niepodległej i po 100 latach

Village and town in independent Poland and 100 years later

Słowa kluczowe: architektura i urbanistyka, styl narodowy, dziedzictwo kulturowe, tradycja, ochrona polskiej przestrzeni kulturowej

Key words: architecture and urban planning, national style, cultural heritage, tradition, protection of Polish cultural space

Problem poszukiwania „swojskości” w architekturze polskiej był obecny w środowiskowych dyskusjach intelektualnych, artystycznych i politycznych co najmniej od połowy XIX wieku i był częścią europejskiego nurtu poszukiwania stylu narodowego.

Jest to bez wątpienia nie tylko pole badań historyka architektury, ale przede wszystkim historyka, który potrafi lepiej osadzić zjawiska artystyczne w kontekście polityczno-społecznym, niemniej jednak znajomość tego tła istotnego dla rozwoju każdej kultury czy cywilizacji pozwala lepiej poznać i interpretować procesy zachodzące w architekturze i urbanistyce.

Odzyskanie niepodległości i restytucja państwowości polskiej w 1918 roku były ukoronowaniem długiego okresu, którego początki wiążą się z upadkiem Rzeczypospolitej i dokonaniem jej ostatecznego rozbioru w 1795 roku. Historyk angielski Norman Davies w jednej ze swych głośnych książek poświęconych skomplikowanym dziejom Polski, *Serce Europy*, w jednym z jej rozdziałów nazwał okres 123 lat rządów mocarstw zaborczych *Dziedzictwem mistrzostwa duchowego* wyjaśniając, że był to okres w którym ... „Polska” była tylko ideą – wspomnieniem przeszłości, albo nadzieją na przyszłość. I wobec tego zasadniczych źródeł jej historii należy szukać raczej w dziedzicinie kultury, literatury i religii, niż w sprawach społecznych, gospodarczych, czy politycznych. Krótko mówiąc, trzeba ich szukać w świecie polskiego ducha...¹.

Istotnie, fenomenem jest, że w tym ponadstuletnim okresie niewoli kultura narodowa stała się narzędziem, a dziedzictwo kulturowe we wszystkich jego przejawach

The issue of searching for “homeliness” in Polish architecture was present in professional intellectual, artistic and political discussions since at least the mid-19th century, and was a part of the European trend of seeking a national style.

It undoubtedly constitutes an area of research for not only historians of architecture, but primarily for historians who can better set artistic phenomena in the political-social context; nevertheless, knowing the background essential for the development of any culture or civilisation allows for better learning and interpreting the processes occurring in architecture and urban planning.

Regaining the independence and restitution of the Polish State in 1918 crowned a long period whose beginnings are associated with the fall of the Polish Republic and the final partition of its territories in 1795. An English historian, Norman Davies, in one of his famous books devoted to the complicated history of Poland entitled *Heart of Europe*, in one of the chapters called the period of 123 years under the rule of occupational forces *the heritage of spiritual mastery*, explaining that it was a period when ... ‘Poland’ was merely an idea – a memory of the past, or a hope for the future. And because of that the fundamental sources of its history should be sought more in the field of culture, literature or religion, than in social, economic or political issues. To put it briefly, they must be sought in the realm of the Polish spirit...¹.

Indeed, during this more than a hundred-year-long period of captivity, the national culture became a tool, and the cultural heritage in all its material and non-material manifestations: large and small edifices, their

* Prof. dr hab. inż. arch., Instytut Historii Architektury i Konserwacji Zabytków, Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

 orcid.org/0000-0001-7009-5330

* Prof. dr hab. inż. arch., Institute of History of Architecture and Monument Conservation, Faculty of Architecture, Cracow University of Technology

Cytowanie / Citation: Kadłuczka A. Village and town in independent Poland and 100 years later. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2018;56:88-97

Otrzymano / Received: 09.10.2018 • **Zaakceptowano / Accepted:** 20.10.2018

doi:10.17425/WK56INDEPENDENT

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

materiałnych i niemateriałnych: budowach wielkich i małych, ich ruinach, pamiątkach rzeczowych, dziełach sztuki, utworach muzycznych i literackich, militariach, obrzędach ludowych i religijnych, strojach, zwyczajach i tradycji, legendach i przekazach ustnych – stało się surowcem, tworzywem z którego budowano tożsamość kulturową i utrwalano świadomość narodową, podtrzymując tym samym powszechne marzenia i animując konkretne działania dla odzyskania niepodległości.

I dalej, interpretując ów niezwykły w tej sytuacji stan „ducha polskości”, Norman Davies zauważył, że istotną częścią substancji dziedzictwa okazała się sfera niemateriałna, skoro w trakcie niewoli historia Polski działała się bardziej w obszarze *idei, planów, marzeń i perspektyw*², a literatura była bardziej towarem „eksportu wewnętrznego” wskutek swej nieprzekładalności, to ten właśnie rodzaj dziedzictwa niemateriałnego, niemożliwego do zniszczenia w sensie fizycznym stał się *ogromnym bastionem, kulturowym Fort Knox, nieprzenikalnym, ponieważ jej murów [literatury] nie dało się zburzyć armatnimi pociskami, ani obalić nakazami rewizji*³.

Wreszcie, *kiedy stało się jasne* – pisze Norman Davies – *że procesu upadku Polski nie da się szybko odwrócić i że Polacy muszą się przygotować na oblężenie, które będzie trwać nie wiadomo jak długo, sprawy kultury nabrały pierwszorzędowego znaczenia [...] Polska kultura, polski projekt oświatowy i polska inteligencja przetrwały i przeszły – posiniaczone, ale zdrowe i całe – od rozbiorów do „eksplozji” niepodległości w 1918 roku*⁴.

Polska kultura, jak ją Norman Davies nazwał, „polski projekt oświatowy” realizowany był już w czasie ostatnich lat rządów Stanisława Augusta Poniatowskiego, reform Sejmu Czteroletniego i Komisji Edukacji Narodowej, ale w warunkach całkowitej utraty niepodległości nabrał istotnego znaczenia dla utrzymania nie tylko świadomości narodowej, lecz także integralności kulturowej, stąd też hasła Wiosny Ludów, a zwłaszcza jej romantyczny nurt odrodzenia narodowego znalazł podatny grunt w Polsce walczącej o odzyskanie niepodległości i akcentującej własną odrębność tożsamościową poprzez poszukiwanie stylu narodowego.

Istotną częścią pakietu składającego się na „polski projekt oświatowy” była dyskusja w środowiskach twórczych i intelektualnych nad kształtem polskiego krajobrazu kulturowego w odrodzonej, nowej Polsce, a zwłaszcza w kontekście przemian społecznych i gospodarczych a w konsekwencji przestrzennych przewidywanych na wsi, w małych miasteczkach i miastach.

Chodziło także o przygotowanie lokalnych społeczności do racjonalnego zarządzania posiadanym dziedzictwem kulturowym i jego niezbędnej modernizacji, ze szczególnym zwróceniem uwagi na rodzimy, wyraźnie zróżnicowany i oryginalny, niepowtarzalny w stosunku do krajów zaborczych charakter budownictwa, dekoracji i strojów, zwyczajów i obrzędów. Świadomość istnienia tych wartości i wola ich wykorzystania w procesie odbudowy Niepodległej skutkowałą podjęciem licznych prac naukowych, studiów widokowych, inwentaryzacji i prac rysunkowo-malarskich dokumentujących polski krajobraz i jego historyczne obiekty.

ruins, commemorative items, works of art, musical and literary pieces, military objects, folk and religious celebrations, attire, customs and traditions, legends and oral tradition – became raw materials used to build cultural identity and strengthen national awareness, thus keeping alive the popular dream and animating concrete activities aimed at regaining independence.

And further interpreting the unusual in that situation state of the “Polish spirit”, Norman Davies remarked that an essential part of the heritage turned out to be the intangible sphere, since during its captivity the history of Poland occurred more on the plane of *ideas, plans, dreams and perspectives*² and literature which was more of an “internal export” commodity because of its untranslatability, so that kind of intangible heritage impossible to destroy in the physical sense became *an enormous bastion, cultural Fort Knox, impenetrable because its [literature] walls could not be demolished with cannon balls, or torn down by search warrants*³.

And finally, *when it became clear*, – Norman Davies wrote – *that the process of the collapse of Poland cannot be quickly reversed and that Poles must prepare for a siege that will last nobody knows how long, matters of culture acquired paramount importance [...] Polish culture, the Polish educational project and the Polish intelligentsia survived and moved – bruised, yet alive and well – from the partitions to the “explosion” of independence in the year 1918*⁴.

Polish culture, or as Norman Davies called it the “Polish educational project” was already realised in the last years of the reign of Stanisław August Poniatowski, the reforms of the Four-Year Sejm and the National Education Commission, but faced with a complete loss of independence it was of vital significance in order to maintain not only the national awareness but also cultural integrity; hence the mottoes of the Springtime of Nations, in particular its romantic trend of national rebirth, met with favourable response in Poland striving to regain its independence and emphasising its sense of identity by seeking a national style.

A significant part of the package encompassing the “Polish educational project” was a discussion among artists and intellectuals concerning the shape of Polish cultural landscape in new, reborn Poland, and especially in the context of social, economic and consequently spatial changes anticipated in villages, towns and cities.

It also meant preparing local communities for rational management of the cultural heritage they possessed and its necessary modernisation, with particular emphasis on the native, clearly varied and original character of building traditions, decorations and costumes, customs and rituals, unique in comparison to those in occupying countries. Being aware of the existence of those values and the will to use them in the process of rebuilding the Independent State resulted in carrying out scientific work, numerous landscape studies, inventories as well as sketching-painting work documenting Polish landscape and its historic objects.

The pioneer work by Oskar Kolberg entitled *Country folk. Their customs, way of life, speech, legends, proverbs, ritu-*

Ryc. 1

Ryc. 5

Ryc. 2

Ryc. 6

Ryc. 3

Ryc. 7

Ryc. 4

Ryc. 8

Pionierskie dzieło Oskara Kolberga *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusta, zabawy, pieśni, muzyka i tańce*, wydawane począwszy od 1857 roku, stało się inspiracją dla kolejnych badaczy

als, superstitions, pastimes, songs, music and dance, published since 1857, inspired subsequent researchers fascinated by the Polish culture, such as Zygmunt Gloger, Jan Karłowicz or Władysław Matlakowski. A particular,

zafascynowanych kulturą polską, tej miary co Zygmunt Gloger, Jan Karłowicz czy Władysław Matlakowski. Szczególną, fenomenalną cechą tych badań była ich pozytywistyczno-romantyczna geneza ukierunkowana z jednej strony na ludowy pierwiastek tej kultury, z drugiej zaś poprzez popularny w sztukach plastycznych historyzm – na architekturę minionych epok, zwłaszcza gotyku z czasów Kazimierza Wielkiego, monarchy który podjął dzieło odbudowy królestwa polskiego, i renesansu którego dziedzictwo „Złotego Wieku” dokumentuje potęgę polityczno-gospodarczą Polski Jagiellonów.

Jeszcze w 1847 roku ziemianin Lucjan Siemieński: poeta, pisarz, publicysta i głęboki patriota – powstaniec listopadowy wyraził przekonanie, wiejskie kościółki i kapliczki są wyrazem ducha narodu⁵, a Józef Ignacy Kraszewski w Listach do „Gazety Warszawskiej” pisał, że to właśnie *na wsiach [...] prawdziwie polsko-słowiańskiego budownictwa rozwoju szukać trzeba*⁶.

Utrwalająca się nadzieja na odzyskanie niepodległości sprawiła, że środowiska intelektualne uruchomiły badania nad kulturą polską w kilku obszarach, wśród których wymienić należy: poszukiwania własnego stylu narodowego, tzw. stylu wiślano-bałtyckiego zapoczątkowane przez Łuszkiewicza i Łepkowskiego, a zmodernizowane w Galicji przez Sasa-Zubrzyckiego, Odrzywolskiego i Talowskiego do formy „stylu nadwiślańskiego”, stworzenie na bazie fascynacji badań kultury i sztuki Podhala przez Stanisława Witkiewicza „stylu zakopiańskiego” i rozwinięcie w konsekwencji serii stylów regionalnych, poszukiwanie cech sztuki narodowej i promocja w opozycji do historyzmu „swojskości”, którą usiłowano zdefiniować poprzez serię konkursów na nowe kościoły, jak np. w Limanowej, Orłowie czy Mokoszynie, wreszcie rozwój nurtu zwanego „stylem dworowym” poszukującego inspiracji dla nowych budowli w formach dworu szlacheckiego czego dobitnym wyrazem był dwór w Dłużewie projektu Jana Heuricha czy słynny konkursowy dwór w Opinogórze autorstwa Józefa Gałęzowskiego. Na kanwie form charakterystycznych dla historycznego dworu szlacheckiego projektowano także budynki użyteczności publicznej, szkoły, dworce czy wielorodzinne domy mieszkalne.

Wszystkie te projekty miały na celu nie tyle ochronę istniejących zabytków, ile zadbanie o ochronę polskiego krajobrazu, wobec spodziewanej rychłej, wielostronnej odbudowy i modernizacji kraju, jego gospodarki, społeczeństwa i przestrzeni kulturowej. Były zdecydowanie czymś więcej niż tylko poszukiwaniem oryginalnych form architektonicznych, a wieś i miasteczko – miejsca gdzie szczególnie aktywna pozostawała lokalna społeczność budująca zręby samorządowości – stały się szczególnym poligonem doświadczalnym, obszarem eksperymentu quasi-politycznego.

Jak zauważył Andrzej Szczerski, *styl zakopiański był nie tylko próbą opracowania nowej stylistyki i narodowej formy, ale złożonym projektem reformatorskim i politycznym*⁷. Szczerski uważa, że Witkiewicz, choć chętnie sięgał do form późnego historyzmu, to *świadomie dążył do zerwania z tradycją XIX-wiecznych neostylów i poszukiwał nowych*

phenomenal feature of that research was its positivist-romanticist origin, on the one hand focused on the folk element of the culture, while on the other – through historicism so popular in graphic arts – on the architecture of bygone epochs, in particular Gothic from the period of Kazimierz Wielki, the monarch who made the effort to rebuild the Polish Kingdom, and Renaissance whose legacy of the “Golden Age” documents the political-economic power of Poland under the rule of the Jagiellon Dynasty.

As early as 1847, a landowner, Lucjan Siemieński – a poet, a writer, a publicist and a patriot, a participant of the November Uprising – expressed a belief that rural churches and shrines were manifestations of the spirit of the nation⁵; and Józef Ignacy Kraszewski in his Letters to “Gazeta Warszawska” wrote that it was *in villages [...] where truly Polish-Slavic building constructions can be found*⁶.

The growing hopes of regaining independence spurred the intellectual milieu to commence the research of Polish culture in several areas among which one should name: the search for our own national style, the so called Vistula-Baltic style initiated by Łuszkiewicz and Łepkowski, and modernised in Galicia by Sas-Zubrzycki, Odrzywolski and Talowski to the form of the “Vistula style”; the creation of the “Zakopane style” by Stanisław Witkiewicz on the basis of fascination and research of art and culture of the Podhale region and developing, as a consequence, a series of regional styles; a search for features of national art and promotion, in opposition to historicism, of “homeliness” which was meant to be defined by a series of competitions for new churches, as e.g. in: Limanowa, Orłów or Mokoszyń; and finally developing the trend known as the “manorial style” looking for inspirations for new buildings in the form of a nobleman’s manor a manifestation of which was the manor in Dłużew designed by Jan Heurich, or the famous competition manor in Opinogóra designed by Józef Gałęzowski. Public utility buildings, schools, railway stations or multi-family residential houses were also designed on the basis of forms characteristic for a historic nobleman’s manor.

All those designs were meant not so much to protect the existing monuments, as to take care of protecting the Polish landscape in view of the soon expected, multi-directional rebuilding and modernising of the country, its economy, society and cultural space. They were definitely much more than merely a search for original architectonic forms, and villages and towns – places where local communities building the foundations of self-government were particularly active – became a kind of testing ground for a quasi-political experiment.

As Andrzej Szczerski observes, the *Zakopane style was not only an attempt at preparing a new stylistics and national form, but a complex reformatory and political project*⁷. Szczerski believes that Witkiewicz, though eagerly reaching for late historicist forms, actually *consciously intended to break with the tradition of the 19th-century neo-styles and looked for*

Ryc. 9

Ryc. 14

Ryc. 19

Ryc. 10

Ryc. 15

Ryc. 20

Ryc. 11

Ryc. 16

Ryc. 21

Ryc. 12

Ryc. 17

Ryc. 22

Ryc. 13

Ryc. 18

Ryc. 23

źródeł inspiracji⁸. Ale kluczowe i nowe w badaniach nad stylem zakopiańskim jest stwierdzenie Szczerskiego, że dla Stanisława Witkiewicza wobec jego apoteozy dla wyjątkowości budownictwa ludowego Podhala charakteryzującego się racjonalizmem technologicznym i funkcjonalizmem stosowanych rozwiązań *styl narodowy był więc tożsamy z procesem demokratyzacji, a pojęcie narodu miało wydźwięk egalitarny, pozwalający każdemu, bez względu na pochodzenie społeczne z nim się utożsamić*⁹.

Na marginesie rozważań Szczerskiego na temat szczególnego znaczenia stylu zakopiańskiego dla rozwoju nowoczesnej architektury polskiej u progu XX wieku,

*new sources of inspiration*⁸. But Szczerski's claim that for Stanisław Witkiewicz in view of his apotheosis of the uniqueness of the folk building traditions in the Podhale region, characterised by technological rationalism and functionalism of the applied solutions, *the national style was identical to the process of democratisation, and the term nation had an egalitarian overtone allowing everyone to identify with it regardless of his social class*⁹, is a new and key one in the research on the Zakopane style.

On the margin of Szczerski's considerations on the particular significance of the Zakopane style for the development of modern Polish architecture on the

warto też przybliżyć urokliwą i jakże potrzebną hipotezę tego Autora (ostrożnie rzecz ujmując) o błędności przekonania historyków w kwestii sporu pomiędzy zwolnikami reform, a obrońcami tradycji w Polsce, co miało skutkować względnością pozycji nowoczesności w polskiej kulturze i utożsamianiem polskości z nienowoczesnym tradycjonalizmem. Andrzej Szczerski analizując twórczość Stanisława Witkiewicza i innych artystów stoi zdecydowanie na stanowisku, że *nowoczesność mogła być budowana w imię polskiej tradycji i z wykorzystaniem jej intelektualnego dorobku*¹⁰. Według Szczerskiego zwłaszcza Witkiewicz, nie twórca, ale intelektualista i polityk był wieszczem nowej Rzeczypospolitej, demokratycznej, wielokulturowej, w której *przyszłość będzie należeć do braterstwa ludzi wolnych*¹¹. I dalej: *Historiozofia była dla Witkiewicza była naturalnym dopełnieniem jego posłannictwa jako polskiego artysty-patrioty, a sama patriotyczna koncepcja stylu zakopiańskiego w nieunikniony sposób angażowała swojego twórcę w aktualną sytuację polityczną*¹².

Tak więc, jak uczy historia, istotą nowoczesnego intelektu jest pytanie i troska o przyszłość, oraz aktywne przygotowywanie się do nowych wyzwań stawianych przez nią. Architektura i urbanistyka należy do tych rodzajów twórczości, które tę przyszłość spektakularnie obrazować są zdolne.

Znakomitym przykładem takiego perspektywicznego postrzegania nadchodzącej niepodległości była inicjatywa Koła Architektów i Towarzystwa Opieki nad Zabytkami zorganizowania w 1915 roku *Wystawy Architektury Polskiej*, której celem było ukazanie całego bogactwa form rodzimej architektury i możliwości czerpania z nich jako źródła inspiracji dla nowej twórczości artystycznej i projektowania architektoniczno-urbanistycznego w dziele odbudowy. Równolegle Komitet Organizacyjny zainicjował specjalne wydawnictwo, które poszerzało dorobek prezentowany na *Wystawie* o nowy materiał ilustracyjny i miało na celu integrację potrzeb dnia dzisiejszego i *wzbudzenie impulsu dążącego do uskrzeszenia i rozkwitu załóżków życia narodowego*. Wobec długiego okresu rozbitcia kulturowego, podziału politycznego i braku własnej państwowości podejmowano wysiłki stworzenia warunków rozwoju *dla twórczości współczesnej w dziedzinie architektury, snującej dalszy ciąg pieśni kamiennej narodu*¹³. Inicjatorzy tego wydawnictwa stawiali sobie ambitny i wcale niełatwy cel odnalezienia klucza *do wycucia i zrozumienia wszystkich pierwiastków polskości w architekturze [...] jaka się na ziemiach polskich pod wpływem kultury Zachodu rozwijała*.

Wobec trwającego już wtedy starcia militarnego mocarstw rozbiorowych w Wielkiej Wojnie 1914–1918, coraz powszechniejsza była świadomość, a nawet pewność nadchodzącego historycznego przełomu i oczekiwanie rychłego odrodzenia Polski. Wydawnictwo zaplanowano więc jako niezwykle poradnik i przewodnik, *który przez szlaki przeszłości ku przyszłości jasnej wiedzy, budząc i potęgując zebranych tu typami domów i dworów, chat i kościołów z duszy polskiej i rękami polskimi poczętych, w duszy naszej poczucie niezachwiane a dumne, w natchnionych słowach o mocy spizowej zawarte: POLSKI MY NARÓD, POLSKI MY LUD, KRÓLEWSKI SZCZEP PIASTOWY...*

threshold of the 20th century, it is worth mentioning the charming but also necessary hypothesis of that Author (carefully speaking) about the fallacies of historians in the discussion between the supporters of reform and defenders of traditions in Poland, which was to result in the relative position of modernity in Polish culture and identifying Polish identity with conservative traditionalism. Analysing the works of Stanisław Witkiewicz and other artists, Andrzej Szczerski is definitely of the opinion that *modernity might have been built in the name of Polish tradition and using its intellectual achievements*¹⁰. According to Szczerski, particularly Witkiewicz, not a creator but an intellectual and politician, was the bard of the new, democratic, multi-cultural Republic, in which *the future will belong to the brotherhood of free men*¹¹. And further on: *Philosophy of history was for Witkiewicz a natural completion of his mission as a Polish artist-patriot, and the patriotic concept of the Zakopane style unavoidably involved its creator in the current political situation*¹².

Thus, as history has it, the essence of the modern intellect involves the question and care about the future, as well as active preparation for new challenges posed by it. And architecture and urban design belong to that kind of creativity which is able to spectacularly depict that future.

An excellent example of such long-term perception of the approaching independence was the initiative of the Circle of Architects and the Monument Protection Association to organise in 1915 the *Exhibition of Polish Architecture*, the purpose of which was showing the entire range of forms of native architecture and the possibility of borrowing from them as a source of inspiration for new artistic works and architectonic-urban design in the rebuilding process. Simultaneously, the Organisation Committee initiated a special publication that was to expand the achievement presented in the *Exhibition* by adding new illustrative material as well as to integrate everyday needs and *trigger an impulse aimed at resurrecting and stimulating the sparks of national life*. Because of the long period of cultural separation, political division and lack of own state attempts were made to create conditions for the development of *contemporary creativity in the field of architecture, continuing the stone song of the nation*¹³. Initiators of the publication set themselves the ambitious and difficult goal of finding the key to *sensing and understanding all the elements of the Polish identity in architecture [...] that developed in the Polish territories under the influence of the Western culture*.

In the view of the already began military conflict among the partition powers during the Great War 1914–1918, the realisation or even the certainty of the coming historic breakthrough, and the expectation of Poland regaining its independence was growing more and more common. Thus the publication had been planned as an unusual guidebook and companion which *along paths of the past leads towards a bright future, by the collected here types of houses and manors, cottages and churches originated from the Polish spirit and made by Polish hands arouses and enhances in our souls the unwavering and proud feeling expressed in the*

Warto zwrócić uwagę, że wydawnictwo pokazywało bogactwo typów i rozwiązań budowlanych i architektonicznych zaczerpniętych z bogatego zbioru obiektów o różnym przeznaczeniu i charakterystycznych dla różnych regionów dawnej Rzeczypospolitej, ale nie narzucało gotowych wzorców, pozostawiając miłośnikom sztuki ojczystej, artystom i projektantom tworzącym w narodowej przestrzeni kulturowej sposób, w jaki potrafią wykorzystać „skarbnicę tylowickowej twórczości narodowej”.

Wytrwała i żmudna pozytywistyczna „praca od podstaw” nad wykształceniem estetycznym społeczeństwa jako odbiorcy architektury i urbanistyki, przygotowaniem kadr twórców zdolnych podjąć dzieło odbudowy, wreszcie prace nad stworzeniem ujednoczonych zasad i instytucji ochrony dziedzictwa i kształtowania krajobrazu kulturowego stworzyły w efekcie, w momencie zakończenia działań wojennych w 1918 roku natychmiastową możliwość sprawnego działania służb konserwatorskich i urzędów budownictwa.

Świadczą o tym rezultaty odbudowy miast, miasteczek i wsi¹⁴, który to program regulowała specjalna ustawa rządowa¹⁵, a także sztandarowe projekty II Rzeczypospolitej.

Znana jest powszechnie wielka, prestiżowa z konserwatorskiego punktu widzenia odbudowa Kalisza – wzmiankowanego przez Pliniusza Młodszeo historycznego grodu *Calisia* nad Prosną – nie pozbawiona istotnych elementów modernizacyjnych, oparta na planie regulacyjnym firmowanym przez Warszawskie Koło Architektów i uwzględniająca zasady nowoczesnego projektowania miast ustalone później w tekście Karty Ateńskiej CIAM z 1931 roku¹⁶, wreszcie budowa miasta i portu w Gdyni czy wielkie przedsięwzięcie gospodarczo-polityczne, jakim był projekt i budowa Centralnego Okręgu Przemysłowego¹⁷.

Michał Pszczółkowski prowadząc badania nad architekturą II Rzeczypospolitej przedstawił jej szczegółową charakterystykę świadczącą o jej rozmachu i międzynarodowym poziomie: *Na lata międzywojenne przypadła intensywna działalność projektowa i realizacyjna w zakresie budownictwa (w ciągu 20 lat zorganizowano m.in. ponad 300 konkursów architektonicznych). Powojenna odbudowa – choć w 1918 roku priorytetowa – była jednak tylko jednym z wielu czynników, determinujących tę działalność. W zakresie architektury użyteczności publicznej motorem tego rozwoju były potrzeby w zakresie gmachów administracji państwowej, związane z nową strukturą administracyjną kraju, siecią województw i powiatów, potrzeby społeczne związane z edukacją, kulturą i rozrywką, zaniędywane w okresie zaborów zwłaszcza w zaborze rosyjskim, potrzeby wynikające z powojennej odbudowy i dalszego rozwoju komunikacji i transportu*¹⁸.

Autor, modyfikując nieco wysoką ocenę architektury międzywojennej Polski podaną przez Andrzeja J. Olszewskiego, rozszerza ją także poza architekturę kreowaną głównie przez środowisko warszawskie, widząc wiele interesujących i awangardowych w sensie formalnym rozwiązań powstałych poza Warszawą i na Kresach Wschodnich¹⁹.

inspired words of indomitable power: WE ARE THE POLISH NATION, POLISH PEOPLE, THE ROYAL TRIBE OF PIAST...

It is worth noticing that the publication showed a wealth of building and architectonic types and solutions borrowed from the abundant collection of objects of diverse purpose and characteristic for various regions of the former Republic of Poland, yet it did not impose ready-made patterns, allowing the enthusiasts of native art, artists and designers working in the national cultural space to select the way in which they wished to make use of the “treasury of centuries-old national creativity”.

Persistent and painstaking, positivist “work at the grass roots” on the aesthetic education of the society as the recipients of architecture and urban planning, preparation of cadres of creators able to undertake the rebuilding work, and finally work on creating uniform principles and institutions for the protection of heritage and shaping the cultural landscape, at the end of the war in 1918 made it immediately possible for the conservation services and construction offices to operate efficiently.

It has been confirmed by results of rebuilding cities, towns and villages¹⁴, which programme was regulated by a special government act¹⁵, as well as by the flagship projects of the 2nd Republic.

The reconstruction of Kalisz – the historic fort of *Calisia* on the Proсна River mentioned by Pliny the Younger – is generally known: prestigious from the conservation viewpoint, not devoid of essential modernisation elements, based on the regulation plan designed by the Warsaw Circle of Architects, and considering the principles of modern urban design established later in the text of the Charter of Athens CIAM from 1931¹⁶; and finally building the city and port in Gdynia, or the great economic-and-political undertaking that was the design and construction of the Central Industrial District¹⁷.

Carrying out research on the architecture of the 2nd Republic, Michał Pszczółkowski presented its detailed characteristics confirming its scale and international standard: *During the inter-war period the designing and realisation activity within the building industry was really intensive (e.g. over 300 architectonic competitions were organised during 20 years). The post-war reconstruction – though a priority in the year 1918 – was only one of many factors determining that activity. As far as public utility architecture was concerned, its development was powered by the needs relating to state administration buildings, connected to the new administrative structure of the country, a network of voivodeships and districts, the social needs connected to education, culture and entertainment neglected during the partitions, especially under the Russian occupation, as well as the needs resulting from the post-war reconstruction and the further development of communications and transport*¹⁸.

Modifying the rather high estimation of the architecture in inter-war Poland given by Andrzej J. Olszewski, the Author extends it beyond the architecture created

Wypada w końcu postawić pytanie dotyczące naszego stosunku do krajobrazu kulturowego odziedziczonego po przodkach. Czy potrafimy go skutecznie chronić i rozwijać, wzbogacając o nowe wartości. Niestety na to pytanie odpowiedź nie jest jednoznaczna. Jest wiele pozytywnych przykładów, gdzie w miastach i miasteczkach udało się zachować charakter krajobrazu kulturowego i specyficzny klimat decydujący o tym, że możemy mówić o miejscu, które ma swoją duchowość: *genius loci*, ale zarazem o miejscu któremu nie jest obca nowoczesność i które stwarza warunki dla współczesnego rozwoju. Do takich przykładów zaliczyć można unikalne założenia urbanistyczne, jak Rydzyna (ryc. 1) czy Frampol (ryc. 2), starodawny Olkusz (ryc. 3), Wiślicę (ryc. 4), Stary Sącz (ryc. 5) – bezdyskusyjnie wpisany na listę Pomników Historii, urokliwą i „staroświecką” Lipnicę Murowaną (ryc. 6) zasiedlaną chętnie przez intelektualistów i artystów, Nowy Wiśnicz (ryc. 7) – choć już bez matejkowskich, drewnianych domów, ale z umiarkowaną skalą przyrynkowej zabudowy i ochronionym otoczeniem pejzażowym, czy Zakliczyn ze słynnymi domami podcieniowymi i neogotyckim, ale mocno przysadzistym ratuszem (ryc. 8), dobrze spełniającym współczesne funkcje publiczne.

Zdecydowanie gorzej wyglądają „peryferie” tych miejscowości, gdzie do głosu dochodzi nieokiełznana komercja, która nawet jeśli zachowuje z umiarem przykrojoną skalę obiektu, to poraża prymitywną technicznie i estetycznie formą o nachalnej kolorystyce i nadmiarze całkowicie nieprzystawalnych reklam, jak to ma miejsce w przypadku zabudowy centrum handlowego „Mrówka” w Zakliczynie (ryc. 9).

W historycznej Limanowej przy średniowiecznym rynku, gdzie w ramach poszukiwań stylu narodowego wybitny architekt Zdzisław Mączyński zaprojektował w 1910 roku nowy kościół parafialny (ryc. 10), dziś bazylikę Matki Boskiej Bolesnej, która stała się architektoniczną ikoną miasta, jeszcze w czasach PRL w ramach „aktywizacji” tej wyjątkowo w sensie krajobrazowym zlokalizowanej miejscowości Beskidu Wyspowego wykreowano tamże prosty, mało ambitnie pomyślany dom towarowy oraz zlokalizowane w centrum plateau rynku, małe w skali, ale agresywne w formie centrum informacji turystycznej, wyraźnie, choć nieskutecznie konkurujące ze strzelistą bryłą bazyliki (ryc. 11).

Wreszcie problem współczesnego polskiego miasta, miasteczka i wsi, w których współczesna i powiedzmy niezbędna architektura jest daleka nie tylko od idei swojskości, ale wręcz jest zaprzeczeniem „prawa do dobrej kontynuacji”, które jeszcze w latach 60. ubiegłego stulecia jednoznacznie zdefiniował Juliusz Żórawski²⁰. Zamiast tego musimy patrzeć na ogólną brzydotę naszej przestrzeni kulturowej, w której dominuje, niestety, nieudolny pastisz pseudoswojskości, niekontrolowany kontrast, płytkie naśladownictwo pierwowzoru czy wręcz architektoniczny kicz²¹.

Dwory polskie edycji Heuricha i Gałęzowskiego stały się inspiracją dla nowobogackich rezydencji wznoszonych najczęściej w unikalnym kontekście krajobrazowym, gdzie tradycyjna kolumna jako element

mainly by the Warsaw milieu, noticing many other interesting and avant-garde in the formal sense solutions created outside Warsaw and in the east Borderlands¹⁹.

One should eventually pose the question concerning our attitude towards the cultural landscape inherited from our ancestors. Can we effectively protect and develop it while adding new values? Unfortunately, the answer to this question is not explicit. There are many positive examples where in cities and towns it was possible to preserve the character of cultural landscape and the specific climate deciding that we can talk about a place possessing its spirit – *genius loci*, but also a place not devoid of modernity and one which creates conditions for modern development. Among such examples there are unique urban layouts such as Rydzyna (fig. 1), or Frampol (fig. 2), old Olkusz (fig. 3), Wiślica (fig. 4), Stary Sącz (fig. 5) – unquestionably inscribed on the list of Monuments of History, charming and “old-fashioned” Lipnica Murowana (fig. 6) where intellectuals and artists settled eagerly, Nowy Wiśnicz (fig. 7) – though without Matejko’s wooden houses but with a moderate-scale buildings round the main market square and preserved landscape surroundings, or Zakliczyn with famous arcaded houses and the neo-Gothic but rather squat town hall (fig. 8) well serving its contemporary public functions.

The “outskirts” of those places look much worse, as uncontrolled commerciality reigns there which, even if it maintains the moderate scale of the object, shocks with technically and aesthetically primitive forms, garish colours and an excess of completely illegible advertisements, as happened in Zakliczyn in the case of the “Mrówka” shopping centre (fig. 9).

By the medieval market square in historic Limanowa, where in his search for a national style an eminent architect, Zdzisław Mączyński, designed in 1910 a new parish church (fig. 10), today the basilica of Our Lady of Sorrows, which has become the architectonic landmark of the town, still in the times of the PRL (Polish People’s Republic) in order to “activate” the town located in the unique landscape of the Beskid Wyspowy mountains, an unambitious and simply-designed department store was created there, as well as a small-scale yet aggressive in its form tourist information centre located in the centre of the main square clearly though ineffectively competing with the nearby soaring basilica (fig. 11).

And lastly, the problem of a contemporary Polish city, town and village, in which the contemporary and indispensable architecture is far not only from the idea of homeliness, but is virtually a contradiction of the “right to a proper continuation” which, already during the 1960s was clearly defined by Juliusz Żórawski²⁰. Instead we have to look at the overall ugliness of our cultural space in which inept pastiche of pseudo-homeliness, uncontrolled contrast, shallow imitations of the original, or architectonic kitsch are unfortunately predominant²¹.

Polish manors of Heurich and Gałęzowski became an inspiration for the newly-rich residences erected most frequently in the unique landscape context, where

architektoniczny przeżywa bolesną ewolucję (ryc. 12), a portyk staje się symbolem neo stylu „nadwiślańskiego”.

Owszem, wśród inwestorów jest wyraźnie obecna tęsknota za przeszłością, ale w formie karykaturalnej próbuje ona często zastąpić oryginał, którego nie jesteśmy w stanie wiarygodnie zrekonstruować, albo którego wręcz nigdy nie było; jak wymyślony „kasztel” w Rzezawie, przy dawnej E4, imponujący „malowniczością” bryły i fantazją architekta (ryc. 13) czy hotel i restauracja „Zameczek” w Książu Wielkim przy trasie krajowej DK7 wzniesiony w technologii *papier mâché* (ryc. 14), dumną formą nawiązując do mimo wszystko niedoścignionego i nieodległego dzieła Santi Guccio (ryc. 15).

Kolumna mająca swe antyczne korzenie, a przez to tak popularna w epoce romantyzmu, w której klasycystyczny dwór polski był ostoją patriotyzmu, przeżywa we współczesnej Polsce niezwykle renesans, nabierając cech sarkastyczno-symbolicznych, jak w rezydencji w Gradówku, gdzie zdaje się nawiązywać do słynnego norwidowskiego poematu o ideale, który „sięgnął bruku” (ryc. 16), czy wzbogacona o cały program kompozycji architektonicznej opartej na formie reprezentacyjnego portyku, jak w Villi Demetros w mazowieckim Kałuszynie (ryc. 17, 18), uparcie towarzysząc człowiekowi nawet na drodze ku wieczności jak w domu pogrzebowym „Dyszy” w śląskich Strzyżowicach (ryc. 19). Urokowi dawnych założeń zamkowych ulegli także właściciele hotelu „Daglezja” w Kórniku, powszechnie ocenianego jako kicz architektoniczny (ryc. 20), zbudowanego w miejscu o tak wspaniałej tradycji mecenatu artystycznego Górków i Działyńskich, a nawet szlachetni pomysłodawcy odbudowy królewskiego zamku w piastowskim Poznaniu (ryc. 21).

Na koniec zatrwożyć się należy i być może poprosić o wyjaśnienie w trybie resortowego nadzoru adresowanego do decydentów – sprawców dewastacji krajobrazu podhalańskiego Rytra, nad którym górują ruiny średniowiecznego zamku z pozostałościami cylindrycznej wieży z XIII wieku, w którym na przekór wszelkim zasadom ochrony dziedzictwa natury i kultury, a także szeroko pojętego dobrego smaku projektant, bez wątplenia o wyjątkowo potężnym *ego*, postanowił wznieść sobie samemu pomnik architektoniczny, w formie dekonstruktywistycznej zamykając funkcje przydrożnego turystycznego hotelu z restauracją i stacją benzynową, który jeszcze przed rozbudową powinien być rozebrany (ryc. 22, 23).

Konkluzje, jakie należałoby przedstawić na podstawie wybiórczego i siłą rzeczy dalece niekompletnego materiału, są jednak oczywiste: trzeba uruchomić alarm, adresując jego wyraźne sygnały do wszystkich instytucji odpowiedzialnych za kulturową edukację społeczeństwa i organów zobowiązanych do ochrony dziedzictwa krajobrazu kulturowego i nadzoru nad inwestycjami ingerującymi w ten krajobraz.

Jesteśmy do tego zobowiązani właśnie w obchodzoną rocznicę 100-lecia odzyskania niepodległości i funkcjonowania państwowych oraz samorządowych służb konserwatorskich.

a traditional column as an architectonic element has undergone a painful evolution (fig. 12), and a portico has become the symbol of the “Vistula” neo-style.

Investors clearly display a longing for the past but in a caricature form, which often tries to replace the original we are no longer able to reconstruct, or which actually never existed like the fancy “castle” in Rzezawa by the former E4 motorway, impressive with its “picturesque” body and the architect’s imagination (fig. 13); or the hotel and restaurant “Zameczek” in Książ Wielki by the road DK7, erected using the *papier mâché* technology (fig. 14), whose proud form alludes to the unattainable and nearby work by Santi Gucci (fig. 15).

The column with its antique origins, and therefore so popular in the romanticist epoch when the classicist Polish manor was an embodiment of patriotism, has its revival in contemporary Poland, acquiring sarcastic-symbolic features like in the residence in Gradówek where it seems to allude to the famous poem by Norwid about the ideal that “reached the ground” (fig. 16); or accompanied by a whole programme of architectonic composition based on the form of a formal portico like in the Villa Demetrios in Kałuszyn, Masovia (fig. 17, 18), or stubbornly accompanying man even on his way to eternity like in the “Dyszy” funeral parlour in Strzyżowice, Silesia (fig. 19). The owners of the “Daglezja” hotel in Kórnik, generally regarded as architectonic kitsch (fig. 20) built in the place with such an impressive tradition of artistic patronage of the Górka and Działyński families, and even the noble originators of the reconstruction of the royal castle in Poznań (fig. 21) also yielded to the charm of the old castle layouts.

Finally, one should become alarmed and perhaps ask for explanations in the form of departmental supervision addressed to decision-makers – perpetrators of the landscape devastation in Rytra, in the Podhale region, overlooked by the ruins of a medieval castle with relics of a cylindrical tower from the 13th century, where against all the principles of natural and cultural heritage protection as well as good taste, the designer with an undoubtedly powerful *ego* decided to erect his own architectonic monument whose deconstructivist form combines the functions of a roadside tourist hotel with a restaurant and a petrol station, and which should have been dismantled even before its extension (fig. 22, 23).

The conclusions which should be drawn on the basis of the selective and, obviously, incomplete material seem fairly obvious: an alarm has to be set off and its loud signals must be sent to all institutions responsible for the cultural education of the society as well as the bodies obliged to protect the heritage of the cultural landscape and to supervise the investments interfering with that landscape.

We are obliged to do it to celebrate the 100th anniversary of regaining our independence and functioning of the state and regional conservation services.

- ¹ N. Davies, *Serce Europy*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2014, s. 184.
- ² Ibidem, s. 184.
- ³ Ibidem, s. 201.
- ⁴ Ibidem, s. 282–283.
- ⁵ K. Stefański, *Polska architektura sakralna w poszukiwaniu stylu narodowego*, Łódź 2002.
- ⁶ J.I. Kraszewski, *Listy*, „Gazeta Warszawska” 1852, nr 1, cytata za: K. Stefański, op. cit., por. także: A. Słomkowska, *Rola i udział J. I. Kraszewskiego w prasie warszawskiej*, Rocznik Historii Czasopiśmiennictwa Polskiego, 1974 13/4, 455–492.
- ⁷ A. Szczerski, *Cztery nowoczesności. Teksty o sztuce i architekturze polskiej XX wieku*, Kraków 2015, s. 19.
- ⁸ Ibidem, s. 20.
- ⁹ Ibidem, s. 20, por także: A. Szczerski, *Imaging Universalism. Democracy and the National Style in Central Europe ca. 1900*, Centropa 2008, vol. 8, nr 1.
- ¹⁰ Ibidem, s. 8.
- ¹¹ Ibidem, s. 31.
- ¹² Ibidem, s. 32.
- ¹³ *Wieś i Miasteczko*, Materiały do Architektury Polskiej Tom 1 Wydawnictwo Tow. Opieki nad Zabytkami Przeszłości, nakładem Gebethnera i Wolfa, Warszawa 1916, s. 12.
- ¹⁴ I. Drexler, *Odbudowanie wsi i miast na ziemi naszej*, Lwów–Warszawa–Kraków 1921, s. 5.
- ¹⁵ Ustawa *O organizacji odbudowy technicznej wsi, miast i miasteczek* Dz. U. nr 24 z 2.03.1920 roku.
- ¹⁶ J. Zakrzewska, *Odbudowa Kalisza po Wielkiej Wojnie*, Biblioteka Kaliska nr 3, Kaliski Oddział Polskiego Tow. Turystyczno-
- Krajoznawczego, Kalisz 1936. Autorka charakteryzując plan odbudowy miasta pisze: „plan oparty na nowoczesnych postulatach urbanistyki wyznacza oddzielne strefy dla potrzeb mieszkalnictwa, uwzględniając zwarta zabudowę domów od jednej do czterech kondygnacji i budowę luźną, oraz dla potrzeb handlu i przemysłu; pozatem określa tereny dla przyszłych potrzeb miasta jak: place pod budynki użyteczności publicznej, nowe parki, skwery, boiska sportowe, sieć nowych ulic lokalnych i arterii komunikacyjnych”, s. 28.
- ¹⁷ M. Furtak, *COP – Centralny Okręg Przemysłowy 1936–1939. Architektura i Urbanistyka*, Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź – Kraków 2014.
- ¹⁸ M. Pszczółkowski, *Architektura użyteczności publicznej II Rzeczypospolitej 1918–1939 Forma i styl*, Księży Młyn Dom Wydawniczy Michał Koliński, Łódź 2014, s. 6.
- ¹⁹ Ibidem, Autor pisze: „Dlatego też niemożliwa do utrzymania jest dziś i inna uwaga Olszewskiego, jakoby „na skutek różnych okoliczności obiektywnych i subiektywnych historia architektury polskiej stała się historią architektury warszawskiej”. Na podstawie badań terenowych i archiwalnych można bowiem stwierdzić, że i na Kresach, i w innych regionach poza stolicą powstało wiele gmachów o wysokich walorach architektonicznych, niewątpliwie zasługujących na uwzględnienie i miejsce w dziejach architektury polskiej”, s. 16–17.
- ²⁰ J. Żórawski, *O budowie formy architektonicznej*, Wydawnictwo Arkady, Warszawa 1962
- ²¹ T. Rymarek, *Kicz w przestrzeni miejskiej*, Architektura i Biznes 2005, nr 5(154).

Streszczenie

Artykuł podejmuje problem „swojskości” w architekturze w kontekście wysiłków polskiej inteligencji: polityków, artystów, naukowców, działaczy gospodarczych, którzy w dobie rozbiorów podejmowali wysiłki w kierunku utrzymania tożsamości narodowej i ratowania szeroko pojętej kultury polskiej i jej dziedzictwa. Najbardziej spektakularny przejaw ludzkiej kreatywności – architektura miała odegrać podstawową rolę w realizacji tego pozytywistycznego i jak go nazwał Norman Davies: „polskiego projektu oświatowego”, poszukując cech charakterystycznych dla tego, co w polskiej przestrzeni pozostawiły minione pokolenia. Styl zakopiański, styl dworski czy gotyk nadwiślański były próbami poszukiwania „stylu narodowego”, który po odzyskaniu niepodległości miał nadać naszym wsiom, miasteczkom i miastom nowego wyrazu, opartego na kontynuacji regionalnych i lokalnych tradycji budowlanych. Była to także międzyśrodowiskowa dyskusja wyprzedzająca wielkie projekty społeczno-gospodarcze i polityczne planowane dla Odrodzonej Rzeczypospolitej. Wieś, miasteczko i miasto. W jakiej kondycji znajduje się polska przestrzeń kulturowa dziś? Co pozostało z idei sprzed stu lat i więcej i czy dziś możemy mówić o skutecznej ochronie tej przestrzeni oraz tworzącego ją dziedzictwa architektonicznego i urbanistycznego.

Abstract

The article addresses the issue of “homeliness” in architecture in the context of efforts made by the Polish intelligentsia: politicians, artists, scientists and economic activists, who during the partitions attempted to maintain the national identity and to save the broadly understood Polish culture and its heritage. The most spectacular manifestation of human creativity – architecture – was to play the fundamental role in realising that positivist and, in the words of Norman Davies: “Polish educational project”, by seeking characteristic features of the legacy left in Polish space by previous generations. The Zakopane style, the manorial style or the Vistula gothic were attempts at finding a “national style” which, after regaining independence, was to give our villages, towns and cities a new expression based on continuing the regional and local construction traditions. It was also an inter-disciplinary discussion preceding great social-economic and political projects planned for Reborn Poland. Villages, towns and cities – what is the condition of Polish cultural space today? What has remained of the ideas from one hundred years ago and more, and can we talk today about the effective protection of that space and the architectonic and urban heritage that exists in it?